

Ս Տ Ե Փ Ե Ն Ո Ս Պ Ե Լ Ե Ս Ե Ն Յ Ե Ն

(1837—1889)

(Մահվան 70-ամյակի առթիվ)

Ստեփանոս Պալասանյանը ԺԹ դարի հայ հասարակական առաջավոր գործիչներից մեկն է։ Հայ նոր մատենագրության և մանկավարժության առաջին մշակների պայծառ խմբի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ մեր ազգային մշակույթի անդաստանի ժիր մշակներ խաչատուր Աբովյանի, Ստեփանոս Նազարյանցի, Միքայել Նալբանդ-

յանի, Գաբրիել արքեպիսկոպոս Ալվազյանի, Վահան վարդապետ Բաստամյանցի, Սմբատ Շահազիզի, Բաֆֆու և ուրիշների կողքին։ Սրանք և իրենց առաջադեմ գործակիցներն էին, որ հերկեցին մեր մանկավարժության խոսքի հողը, պատմագիտությունը դրին գիտական հիմքերի վրա, մշակեցին և արդիական ապրող լեզվի բոլոր տվյալներով օժտեցին մեր նոր գրական լեզուն և ցանեցին սաղմերը մեր արդի մանկավարժության, հայագիտության, գրականության, մի խոսքով ամբողջ հայ մշակույթի։

Ստեփանոս Պալասանյանը եղել է մեծ մանկավարժ ու վաստակավոր դաստիարակ։ Նա, տարիներ շարունակ, մեր մտավորական գործիչներից շատերի պես, ցուպը ձեռին թափառել է երկրից երկիր և վերջապես հաստատվել Ս. էջմածնում։ Նա իր աստանդական կյանքի պայմաններում իսկ կարողացել է արտադրել մի շարք արժեքավոր աշխատություններ։ Բազմակողմանի է եղել նրա գրական գործունեությունը. նրա բեղմնավոր գրչին են պատկանում մի շարք հրապարակախոսական, քննադատական, լեզվական և պատմաբանական գործեր։

Ստեփանոս Պալասանյանը ծնվել է 1837 թվականին Մուղավիայում, Ռումինիայի այժմյան Բոտոշան քաղաքում։ Այդ քաղաքը ժամանակին եղել է հայաշատ, ունեցել է մի շարք հայկական եկեղեցիներ, որոնցից դեռ կանգուն են Ս. Երոդրդություն (Ժե դար) և Ս. Աստվածածին (ԺԴ դար) եկեղեցիները։ Այժմ այդ քաղաքում ապրում են մի քանի տասնյակ ռումինախոս հայ ընտանիքներ միայն։ Եկեղեցիներին կից եղել են հայկական վարժարաններ։ ԵԺԹ դարուն Մուղավիո մեջ գրեթե ամեն հայ եկեղեցական համայնք ուներ նաև հայկական վարժարան։ Հայտնի էր, որ երբեք չէին հաշի Գարաբաջ վար-

ծարանը, Ռոմանի Սողոմոնյան վարժարանը, Ֆոքշանի, Սուլավայի, Բոտոշանի, Տերկու-Օբնայի, Բուրբեշի և այլ դպրոցները, որոնց շենքերը այսօր ալ տակավին կանան» (Վազգեն ծայրագույն վարդապետ Պալճյան, «Էջմիածին», 1948 թ., № 5—6, էջ 67)։

Ահա այդ շրջանում, Բոտոշան քաղաքի վարժարանում, իր սկզբնական կրթությունն է ստացել Ստեփանոս Պալասանյանը մինչև 15 տարեկան հասակը։ 1852 թվականին հորը՝ Հովհաննեսի մահից հետո, պատանի Ստեփանոսը այլև չի կարողանում շարունակել իր ուսումը։ Սակայն ուսման ծարավը բորբոքում է իր հոգին։ Նույն տարին, Բոտոշանի աղզային հոգաբարձության միջնորդությամբ, որպես անվճար աշակերտ, ընդունվում է Փարիզի Մուրադյան վարժարանը։ Այդ շրջանին Մուրադյան վարժարանի ղեկավարներն էին Սարգիս վարդապետ Թեոդորյանը և Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը, որոնք որոշ տարակարծություններ ունեին Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության հետ։ Այդ տարակարծությունների հետևանքով, վերոհիշյալ վարդապետները, իրենց համակիր ուսուցիչների և աշակերտների հետ, թողնում են վարժարանը և հեռանում։ Դրանց մեջ էր և Ստեփանոս Պալասանյանը։

1855 թվականին Պալասանյանի ուսման վարձքի համար Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը իր ընկերների հետ դիմում է Բոտոշանի աղզային հոգաբարձության, որպեսզի աղզային գանձարանից 3000 ֆրանկ վճարվի նրա երկու տարվա ուսման և ապրուստի համար։ Հետագայում Պալասանյանը վերադարձնում է այս գումարը։

1858 թվականին Պալասանյանը իր ուսումն ավարտելով վերադառնում է իր ծննդավայր Բոտոշան քաղաքը։

Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը, Ֆրանսիայից գնալով Ռուսաստան, 1857 թվականին Թեոդորյանյում հիմնում է խալիպյան վարժարանը։ Նորաբաց այս դպրոցի համար ուսյալ մանկավարժներ էին հաճկավոր և Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը իր շուրջն է համախմբում իր նախկին աշակերտներին։

1858 թվականին Պալասանյանը Գաբրիել վարդապետ Այվազյանի կողմից հրավիրվում է խալիպյան վարժարանի ուսուցչության։ Այդ օրվանից էլ սկսվում է Պալասանյանի մանկավարժական բազմաբնույթ գործունեությունը։ Նա այդ վարժարանում ուսուցչություն անելիս միաժամանակ զբաղվում է գրականությամբ և աշխատակցում «Մասյաց աղավին» թերթին։

1861 թվականին Պալասանյանը տեղափոխվում է Նոր-Նախիջևան, որն այդ ժամանակ խոշոր հայաշատ կենտրոն էր։ Այդ տեղ Պալասանյանը իր երկու ընկերների հետ բացում է մի նոր աղզային վարժարան։ 1863 թվականին Պալասանյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս, իր հետ տանելով գիտություն մեծ պաշար և աշխատանքային փորձառություն։ «Քաջ հայկաբան Այվազյան արքայականպետի աշակերտներից մինը լինելով, Պալասանյանն յուր անմոռաց վարժապետից ժառանգել էր մի վառ սեր զբաղ աղզային լեզուն, պատմությունն ու գրականությունը, մի գեղեցիկ ոճ ու նուրբ ճաշակ» («Արձագանք», 1889 թ., № 7, էջ 102)։

Թիֆլիս տեղափոխվելով, սկզբում երիտասարդ մանկավարժ վարժապետը մասնավոր դասեր է վերցնում տեղի հայ ընտանիքներում։ Սակայն իր համեստության, գիտության և նվիրված աշխատանքի շնորհիվ շատ շուտով նա ճանաչվել է դառնում ամբողջ քաղաքին։ Նույն թվականին նա հրավիրվում է Ներսիսյան ճեմարան և նշանակվում հայոց լեզվի, ֆրանսերենի, հայոց պատմության և գրականության ուսուցիչ։ Այդ օրվանից Պալասանյանի առջև բացվում է գործունեության լայն ասպարեզ։ Պալասանյանը, իրեն հռչակավոր հայկաբանների աշակերտ, շուտով հայտնի է դառնում աղզային-հասարակական խնդիրներով զբաղվող շրջանակներին։

Հայտնի դերասան Գևորգ Չմշկյանը, որ միաժամանակ զբաղվում էր գրականությամբ և հասարակական գործունեությամբ, իր «Իմ հիշատակարանը» գրքում գրում է, թե ինչպես մի խումբ հասարակական գործիչներ հիմնում են «Մշակ»-ը և աշխատանքը բաժանում իրենց մեջ. «Աշխատությունը բաժանեցինք մեր մեջ այսպես՝ առաջնորդող հոգվածները գլխավորապես վերաբերում էին Գրիգոր Արծրունու աշխատության, որ պիտի կոչվեր խմբագրապետ, քաղաքականը՝ Իզմայելյանին, ներքին տեսությունը՝ Շահվերդյանին, ֆեյլետոնը՝ Ամերիկյանին, բանասիրականը՝ Պոռյանին և դատաստանականը՝ ինձ։ Բացի այդ, մենք միաձայն որոշեցինք հրավիրել Պալասանյանին լեզվի վերա հսկելու համար...» (Գ. Չմշկյան, «Իմ հիշատակարանը», էջ 110)։

Կարճ ժամանակում Պալասանյանը տիրապետում է արևելահայերենին։ Արարատյան լեզվի քաղցրությունը, համն ու հոտը առաջին անգամ Պալասանյանը առնում է ինչպես որ Արուսյանի «Վերջ Հայաստանի» անմահ ստեղծագործությունից։ Արուսյանը առաջինն էր, որ Արարատյան բարբառին

քաղաքացիություն տվեց, այդ լեզվի քաղցրությամբ համակեց բոլորին և քանաքեռի արարատահայաց բարձունքից հայրենասիրական հրաբորբոք խոսքերով, իր հասկանալի պարզ ու քաղցր ոճով հրդեհեց մարդկանց սրտերը: Ահա այդ մարդկանցից մեկն էր Ստեփանոս Պալասանյանը: Նա ոչ միայն տիրապետեց արևելահայերենին, այլև սկսեց մշակել և կատարելագործել այն: Նա «հրատարակեց աշխարհաբար լեզվի մի ճեքականություն», որ առաջին անգամ հրատարակվեցավ պր. Աբգար Հովհաննիսյանի ծախքով և մեծ օգուտ տվավ մեր դպրոցներին: Այն ժամանակ Պալասանյանի հայոց քերականությունը գրեթե միակն էր ուսաբնակ հայերիս մեջ և հայ երիտասարդները միայն դրանով էին ծանոթանում աշխարհաբարի կազմության և ոգուն» («Արձագանք», Թիֆլիս, 1889 թ., № 7, էջ 102): Պալասանյանի աշխատության վերնագիրն է «Հնդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրատուր լեզուի հայոց», հրատարակված 1878 թվականին: Այդ աշխատության առաջաբանում հեղինակը հայտնում է, որ ինքը օգտվել է նաև Հ. Արսեն Սյուրյանի «Քննական քերականություն»-ից և համեստաբար ասում է. «...Մեր միտքը չէ ամենևին քերականություն գրել. այդ հանդգնությունը հեռու է մեզանից, միտ դնելով այն դրության, որի մեջ գտնվում է մեր մանուկ լեզուն: Մեր դիտավորությունը եղել է միայն լեզվի գլխավոր ու ամենասովորական ձևերը մեկտեղ հավաքել. գուցե այս փոքրիկ աշխատությունը հորդոր լինի ավելի մանրամասն դիտողություններ գրելու նոցա՝ որոնց քաղցր ու սիրելի է մայրենի լեզվի հառաջադիմությունը»:

Պալասանյանը հրատարակել է նաև «Գործնական քերականություն»:

Ստեփանոս Պալասանյանը 18 տարի ներսիսյան դպրոցում ուսուցչություն է անում, դասավանդելով հայերեն, ֆրանսերեն, հայոց պատմություն, ընդհանուր ազգաց պատմություն, հայ գրականություն: Միևնույն ժամանակ Թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց դպրոցում հինգ տարի ձրի դասավանդում է, 1869—1874 թվականներին, որի «հիմնադիր» անունն էին տալիս նրան: Թիֆլիսում օրիորդաց այդ դպրոցը բացում են Ստեփանոս Պալասանյանը և մի խումբ այլ երիտասարդներ, առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի հաճությամբ, 1869 թվականի հունիսի 17-ին:

Պալասանյանը հարգված էր հայ մտավորականների շրջանում, որպես լուսամիտ, եռանդոտ, ներողամիտ, աշխատասեր, համեստ և պարտաճանաչ մի անձնավորու-

թյուն: Երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանում Մ. Բարխուդարյանի ֆոնդում պահվում է մի անտիպ բովանդակալից հոդված, որը գրել է մեծանուն բանաստեղծ և Գևորգյան ճեմարանի երկարամյա ուսուցիչ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Այդ հոդվածը բանաստեղծը գրել էր Մոսկվայի մի ուսական թերթում հրատարակելու համար, սակայն մնացել է անտիպ: Հոդվածը մեծ լույս է սփռում Ստեփանոս Պալասանյանի կյանքի ու գործունեության վրա: Հովհաննիսյանը, նկարագրելով Պալասանյանի բնավորությունը, գրում է. «Հանգուցյալ Պալասանյանը մի լուրջ և մտախոհ անձնավորություն էր, որ սակայն մինչև յուր կյանքի վերջը պահպանում էր հազվագյուտ հոգու պարզություն, մի տեսակ մանկական միատրություն, դուրսահավատություն, որ հաճախ նորա պաշտոնակիցներին բազմատեսակ բարեսիրտ կատակների տեղիք էր տալիս հանգուցյալի վերաբերությամբ: Այսպես, օրինակ, շատ հեշտ էր Պալասանյանին հավատալ տալ ամենաանակնկալ իրողությանց և նորա հավատալուց հետո բավականին դժվար էր լինում համոզել, որ նորան խաբել են: Երբեմն էլ, կարծես թե անցած փորձերից խրատված, չէր կամենում հավատալ այն լուրերին, որ նրա ընկերները հաղորդում էին կատարված իրողությանց վերաբերությամբ: Ահա ձեզ մի այլ հատկություն (բացի նորա համեստությունը), որ նույնպես հազվագյուտ էր մեր մեջ» (Գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ, Մ. Բարխուդարյանի ֆոնդ, № 614):

1881 թվականին Գևորգ Դ կաթողիկոսը, Գևորգյան ճեմարանի դասախոսական կազմը համալրելու համար մտավորական հմուտ մանկավարժներով, Ստեփանոս Պալասանյանին հրավիրում է Ս. Էջմիածին: Պալասանյանը 8 տարի Գևորգյան ճեմարանում դասավանդում է հայոց պատմություն, ֆրանսերեն: 1883 թվականին, ճեմարանի ուսուցչական կազմը և երախտագետ աշակերտները, ճեմարանի դահլիճում տոնում են Պալասանյանի մանկավարժական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը և այդ առթիվ Գամառ-Փաթիպան նրան նվիրում է «Հայ վարժապետ» վերնագրով մի բանաստեղծություն: Հինգ տարի հետո, 1888 թվականին, Գևորգյան ճեմարանը այս անգամ տոնում է Պալասանյանի մանկավարժական գործունեության 30-ամյա հոբելյանը: Կարճատև հիվանդությունից հետո, Պալասանյանը 1889 թվականի փետրվարի 19-ին, մեր գրի ու գրականության հանճարեղ ստեղծիչ Մեսրոպ Մաշտոցի վախճանման տարեդարձի օրը, խորհրդավոր զուգահեռությամբ, կնքում է

իր մահկանացուն, Հայ մանկավարժական և գրական աշխարհը կորցնում է իր անխնայ մշակին: Մի պայծառ աստղ է թռչում դեպի հավիտենականություն հայ գրականության երկնակամարից, թողնելով նրա վրա իր անաղարտ և ինքնուրույն հետքը:

«Արարատ» ամսագիրը նկարագրում է Պալասանյանի թաղումը: Մեջ ենք բերում մի փոքրիկ հատված, ցույց տալու համար, թե ինչքան սիրված ու ժողովրդական մարդ էր Պալասանյանը, ինչքան հարգված մանկավարժ. «Ամսիս 20-ին, ժամը 4 կեսին, հանգուցյալի մարմինը բերվեցավ իր բնակարանից Ս. Գայաննի վանքը՝ հանգուցյալի սգավոր այրիի, դստեր, բաղմաթիվ հոգևորականության, ճեմարանի տեսչի, ուսուցչական խմբի և խոտն բաղմության ուղեկցությամբ: Ծանապարհը, որով բերում էին հանգուցյալի մարմինը, անցնում էր ճեմարանի բակով: Այդտեղ կանգ առավ հանդիսավոր գնացքը և հանգուցյալի նախկին աշակերտ, այժմ ճեմարանի վերակացու՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը՝ մի քանի սրտաբուխ խոսքեր ուղղեց դեպի սիրելի վարժապետի դիակը: Հետևյալ օրը՝ ամսիս 21-ին, առավոտյան 11 ժամին հանգուցյալի մարմինը նույնպիսի հանդիսով հանձնվեցավ հողին Ս. Գայաննի վանքի բակի հյուսիս-արևելյան կողմում: Դազադի վրա՝ Տաճարում մի պատշաճավոր ճառ արտասանեց Սինոդի անդամ գերաշնորհ Սարգիս սրբազանը, իսկ գերեզմանի վրա՝ ճեմարանի կողմից՝ պատկանելի ուսուցիչ պր. Մ. Պալասան: Սրտաշարժ էր տեսնել ինչպես հանգուցյալի աշակերտներից մի քանիսը իրենց ձեռքով ի պատիվ վարժապետի գրած դամբանական ճառերը թաղեցին նրա գերեզմանում: Հանգուցյալի վրա դրվեցին մի քանի պսակներ՝ որոնցից աչքի էին ընկնում մանավանդ երկուսը հետևյալ մակագրություններով. «Ճեմարանը յուր բաղմերախտ մշակին՝ Ստեփանոս Պալասանյանին» և «Գեորգյան ճեմարանի ուսանողները իրենց սիրելի վարժապետին» (Ն. Մ., «Արարատ», 1889 թ., էջ 125—128):

Ստեփանոս Պալասանյանը վախճանվեց մի այնպիսի հասակում, երբ զեռ նա ստեղծագործական վերելքի մեջ էր: Սակայն, չնայած նրա կյանքը երկարատև չեղավ, բայց հղավ արդյունաշատ ու բեղմնավոր, նա մեծ արդյունք տվեց թե՛ գրականական և թե՛ մանկավարժական այն ժամանակի համար փշալի ասպարեզում: Մանկավարժական ասպարեզում նա հայտնի էր որպես հմուտ, բարեխիղճ և փորձառու ուսուցիչ, որ «ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտեցն տալիս»: Իր գրական գործունեությամբ Պալասան-

յանը մեծ ազդեցություն թողեց հայ աշխարհիկ լեզվի զարգացման գործում:

Պալասանյանի սրտին մոտիկ էին բոլոր այն շարժումները, որոնք ուղղված էին իր ժողովրդի բարօրությանը, հոգևոր և նյութական վերելքին: Հերիք էր, որ համոզվեր որևէ ձեռնարկի նպատակահարմարության այդ ուղղությամբ, նա այնտեղ էր իր կարեկրությանն ունենում: Իրա համար էլ իր ժամանակի հայ կյանքի բոլոր դրական էջերում կա Պալասանյանի անունը:

Որպես հասարակական գործիչ, Պալասանյանը իր նպաստն է բերել Թիֆլիսի հայ թատերական գործին: Խմբագրում և անձամբ թարգմանում էր պիեսներ: Նրա թարգմանած պիեսներից մեկն էր Վ. Հյուգոյի «Էռնանի»-ն, որը երկար ժամանակ ներկայացվում էր Թիֆլիսի հայկական թատրոնում:

Պալասանյանը գրել է սկսել զեռ ուսանողական շրջանից, երբ թղթակցում էր «Մասաց աղավին» հանդեսին: Թիֆլիս գալով եռանդով աշխատակցում է «Կուռնկ»-ին, «Մեղու Հայաստանի»-ին, իսկ «Մշակ»-ի մեջ բանասիրական բաժնի ունեւոր: Սակայն նա իր այդ գրական գործունեության մեծագույն մասը նվիրեց Արգար Հովհաննիսյանի «Փորձ» ամսագրին, որի ամեն մի համարը զարդարված էր նրա գրչի գեղեցիկ արդյունքներով, «Գրիչ» կեղծանունով կամ անստորագիր: Ոչ մի հոդվածում ընթերցողը չի կարող գտնել զեթ մի տող, որտեղ Պալասանյանը իր մասին խոսած լիներ: «Նա, զգալով յուր ուժը, համեստ էր: Այդպես է լինում ամեն մատենագիր, որի միտքը զարգացած, գրիչը բեղմնավոր է և նպատակն ազնիվ: Պալասանյանը միտ ուներ հայ ընթերցողին տալու հարուստ պաշար, և նա յուր գրիչը գործ էր ածում ժողովրդի միտքը լուսավորելու համար...» («Արձագանք», 1889 թ., № 7, էջ 102):

Չենք սխալվի եթե ասենք, որ այն ժամանակ նայրանդյանից հետո ոչ մեկ ազգային հեղինակ արևելահայերենը չհասցրեց ճշմարտության, վայելչության ու սահունության այն աստիճանին, որին հասել էր այն Պալասանյանի գրչի տակ:

Ահա թե ինչ է գրում Հ. Հովհաննիսյանը իր ուսանողության շրջանից կադարյան ճեմարանում. «Մենք կարդում էինք «Փորձ»-ը ազահույթյամբ: մեր սիրելիներն էին Պոռչյանց, Գ. Բարխուդարյանց և Պալասանյան, մանավանդ Պալասանյան: Առաջինը ոգևորում էր մեզ իբրև հայ վիպասան, իբրև մի երկրորդ Արտվազան, որ այդ ժամանակ իմ կուռքն էր. երկրորդը բորբոքում էր մեր երևակայությունը հայ գրականության եվրո-

